International Indexed,Refereed Research Journal, ISSN-2250-2629(Print), E-ISSN 2320-5466, Issue-2, Vol-I, Feb-2013

'kk/k i= & bfrgkl

egkjk"Vªkrhy dkSVqafcd thou vkf.k fookg laLFkk

* izk- Mk- vfuy ekf.kdjko cls.k

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती दिसून येते. ऐतिहासिकदृष्ट्या मागोवा घेतला असता असे सांगता येईल की, महाभारतकाळीही जुनी वाटणारी अशी जी अतिप्राचीन भारतीय कुटुंबपद्धती, तो मूलाधार त्या पद्धतीतून उत्तर भारतात वर्तमानकाळी दिसून येणारी कुटुंबपद्धती उत्क्रांत झाली. उत्तर भारतातून अनेक जनसमूह दक्षिणेत येऊन स्थिरावले. परंतु दक्षिणेत अगोदरच स्थिर असलेल्या जमातींशी त्यांचा संघर्ष-संबंध येऊन पुढे त्यांचे एकमेकांत मिश्रण झाले व दाक्षिणात्य कुटुंबपद्धतीचे ठसेही त्यावर उमटले. या दोहोंच्या मिश्रणातून प्रस्तुत महाराष्ट्र कुटुंबपद्धती निर्माण झाली. महाराष्ट्रीयन समाजाचे कुटुंबसंस्था हे मूलभूत अंग आहे. सुसंघटित आणि सुव्यवस्थित समाजव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी कुटुंबसंस्था महत्त्वपूर्ण कार्य करते. सामाजिक स्थित्यंतरामुळे व्यक्ती हा समाजाचा मूलभूत घटक मानला गेला आहे.

त्यामुळे जुन्या कुटुंबसंस्थेची बंधने जाचक वाटू लागली आहेत. एकत्र कुटुंब पद्धतीत प्रामुख्याने स्त्रियांना पारंपरिक रूढी-परंपरा, पुराणमतवाद इत्यादी बाबीचा जाच सहन करावा लागला. विभक्त कुटुंब पद्धतीत व्यक्तीला महत्त्व आल्याने त्या गोष्टी असह्य होत आहेत. 'स्त्री पुरुष संबंधांना व बालसंगोपनाला सुव्यवस्थित आकार प्राप्त होणे हे कुटुंबसंस्थेचे पायाभूत कार्य आहे. स्त्री पुरुष संबंध केवळ प्राण्यांच्या पातळीवर, नैसर्गिक लैंगिक प्रेरणांची पूर्ती करण्यापुरतेच नसतात. त्याचबरोबर स्त्री व पुरुष यांना भावनिक पातळीवर परस्परांची मानव व्यक्ती म्हणून ओढ वाटणे, एका व्यक्तीशी जोडलेल्या प्रेमसंबंधांना स्थिरता व प्रगल्भता प्राप्त होणे याचीही माणसाला भूक असते. प्राण्यापेक्षा माणसाचे वेगळेपण यातच असते. प्रेमसंबंधाला समाधानकारक टिकाऊपणा येणे व साहचार्याची आणि सामंजस्याची भावनिक भूक सातत्याने पुरी होणे, यासाठी विवाह व कुटुंबसंस्था आवश्यक असते. म्हणजेच रूढीने व बाह्य बंधनांनी लादलेले नियमन म्हणून नव्हे तरी काही एक नियमन या संस्थांमध्ये व्यक्तींना स्वीकारावेच लागते. तरच दोघांना आत्मसन्मानपूर्वक पण परस्परनिष्ठा ठेवून एकत्र राहता येईल.' या बाबी आदर्श कुटुंबसंस्थेकडून अपेक्षित आहेत. मानवी समाजात मुलांचा जन्म, वृद्धी आणि संगोपन हे कुटुंबसंस्थेतच होत असते.

एकोणिसाव्या शतकात, पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीचा अवलंब समाज व्यवस्थेने केला. उत्पादन साधने, मालमत्ता, सत्ता यावर पुरुषवर्गाची मक्तेदारी निर्माण झाली. यातूनच स्त्री वर्गाच्या शोषणाला सुरुवात झाली. कुटुंबव्यवस्थेतील कणा असलेल्या स्त्रीला दुय्यम लेखले गेले. स्त्रीचे जीवन अनेक रूढी परंपरा, बंधनांनी जखडले गेले. खेडोपाडी जुन्या कौटुंबिक बंधनांचा जाच व नवीन तऱ्हेने स्त्रीकडे भोगवस्तू म्हणून पाहण्याच्या वृत्तीचा वाढता जाच या दोन्हींतून लक्षावधी स्त्रियांना मुक्त करणे हे प्राथमिक पातळीवरचे काम आज महत्त्वाचे आहे. हुंडाबळी, बलात्कार इ. बातम्यांवरूनही हे दिसते. त्यामुळे विवाह व कुटुंबसंस्थामध्ये जे परिवर्तन घडवायचे आहे त्यात स्त्रीला जाचक अशा रूढी व बंधने, पुरुषांचे वर्चस्व यांच्याविरूद्ध नव्या पिढ्यांना जागृत केले पाहिजे. परंतु पतीपत्नी मध्ये सामंजस्य व सुसंवाद साधण्यासाठी वर मांडलेली मनोवृत्ती नव्य पिढीच्या अंगी बाणवली पाहिजे. पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीत पुरुष वर्गाच्या जाचाखाली भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रीला कुटुंब व्यवस्थेत सन्मानाचे स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी समाजाच्या विचारधारेत बदल होणे गरजेचे आह. आधुनिक काळातील विभक्त कुटुंबपद्धतीत पती-पत्नी व एकदोन मुले असे कुटुंब प्रचलित झाले. यातून व्यक्ती व कुटुंब यातल्या समस्या नव्याने उद्‌भवल्या. 'शहरातून विभक्त कुटुंब पद्धती जास्त वाढू लागल्याने व संतती नियमनामुळे पस्तीशीच्या सुमारास विवाहित स्त्री घरातील जबाबदारीतून बरीचशी मोकळी होते. पण पुढे तिचे मन गुंतविणारे असे कामच तिला नसते. त्यामुळे समाजकार्य, कादंबऱ्या वाचन, चित्रपट इत्यादी गोष्टीत ती मन रमविण्याचा प्रयत्न करते. आजच्या स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या असल्या, नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले असले, तरी समाजाचे जबाबदार घटक म्हणजे काय ? जबाबदार नागरिक म्हणजे काय ? याची त्यांना यथायोग्य जाणीव झालेली नाही. स्वातंत्र्यानंतर ते टिकविण्याकरता, ते राबविण्याकरता, शांततेच्या या काळात आपल्याला अधिक मेहनत करणे अगत्याचे आहे अशी जाणीवच आपल्यात दिसत नाही.' आधुनिक काळातील स्त्रियांनी आपल्या अधिकाराची मागणी करताना आपल्या कर्तव्याची जाण ठेवणे महत्त्वाचे आहे. कुटुंब व्यवस्थेतील जबाबदार घटक या नात्याने आपली भूमिका पार पाडणे गरजेचे आहे.

विवाहसंस्था

आर्यसंस्कृतीत विवाह हा अतिशय पवित्र संस्कार मानला जातो. समाजव्यवस्थेच्या आरंभी मानवाच्या गरजेपोटी विवाह संस्थेचा जन्म झाला. धार्मिक संस्कार, पावित्र्याच्या कल्पना, देवा-ब्राह्मणासमोर घेतलेल्या शपथा यांची कुंपणे घालून तिचे नियमन करण्यात आले. स्त्रीपासूनच अपत्य संभव होत असल्याने समाजाची आणि स्त्री-पुरुषांच्या मानवी मनाची ती एक गरज असल्याने स्त्री हे क्षेत्र समजून पातिव्रत्य इत्यादी कल्पनांनी, संस्कारांनी स्त्रीने एकनिष्ठ राहावे अशी योजना करण्यात आली. धर्मेच-अर्धेच-कामेच, नाति चरामि अशी पुरुषाकडूनही शपथ घेववून त्याला धार्मिक संस्कारांनी बांधण्याचा

प्रयत्न झाला; पण अखेर सर्वच पुरुषवर्ग मोकळा राहिला. साऱ्या बंधनांनी, एकतर्फी, स्त्रीच बहुधा बांधली गेली. आता विवाह हे धार्मिक बंधन नसून मानवी बंधन आहे, सामाजिक करार आहे इत्यादी सर्व कल्पनांनी विवाहाच्या नैतिक मूल्यांत एक प्रकारचे फार मोठे परिवर्तन होत आहे. विवाह हा धार्मिक संस्कार मानला गेला. स्त्री-पुरुष यांच्या सहजीवनातून एक निर्मल पवित्र समाजजीवन निर्माण व्हावे अशी अपेक्षा आहे. 'विवाह या संकल्पनेत वि+वाह वि म्हणजे दुसरा, वाह म्हणजे वाहून नेणे, एकाने दुसऱ्याला आयुष्यभर गुणदोषांसह वाहून नेणे, स्वीकारणे ही उदात्त कल्पना या पाठीमागे आहे.' परंतु विवाह संबंधातून अपेक्षित असलेली ही कल्पना बाजूला पडली. पुरूषवर्ग पद्धतशीररीत्या देवादिकांच्या साक्षीने घेतलेली शपथ विसरला, आपले कर्तव्य विसरला. स्त्री वर्गाला मात्र धार्मिक आचार म्हणून बंधनात जखडून ठेवले. विवाह संस्थेकडे एक रास्त व विकासाला पोषक गरज म्हणून पाहून तिची बंधने व नियमन मनःपूर्वक पत्करणे आणि अगतिकतेने ती पत्करणे, यांत फरक आहे. येथेच नैतिकतेचा प्रश्न येतो. जाणीवपूर्वक एकमेकांसाठी बंधने पत्करणे, त्याग करणे यातच प्रेमाची परिपूर्ती असते व नैतिकताही असते. स्त्रिया व पुरुष या दोघांनी याचा विचार केला पाहिजे व आपापले जुने नवे आग्रह धरताना समंजसपणा ठेवला पाहिजे. विवाह संस्था म्हणजे मानवी जीवनाच्या विकासाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. वैवाहिक जीवनात एकमेकांना समजून घेणे हे अतिशय गरजेचे आहे. त्यावरच वैवाहिक जीवनाचे फलित अवलंबून आहे. पुरुष वर्गाने आपला पुरुषी अहंकार बाजूला ठेवून एका विधायक दृष्टीने विवाहसंस्थेकडे पाहिले पाहिजे. परंतु विवाह पद्धतीकडे पाहिल्यावर वेगळेच चित्र नजरेस पडते. आमच्या सध्याच्या स्त्रीला स्वातंत्र्य, समान दर्जा, समान हक्क, समान संधी वगैरे सर्व काही मिळाले आहे हे खरेसुद्धा न वाटावे, इतके ते त्या कल्पनांशी विसंगत आहे. विवाहातील आमचे वधूवर संशोधन, मुलीला दाखविण्याची पद्धती, शिक्षण मिळाले असतानाही मुलींना अगदी थेट गुलामांच्या बाजारात नेऊन उभे केल्याची भावनाच उभी करते. हुंड्याची पद्धत बेकायदा असताही इतकी बोकाळली आहे की, त्या ओझ्याखाली दोन-तीन मुलींची लग्ने करावयाची म्हटले की, मध्यम स्थितीतील आईबाप मेटाकुटीस येतात. म्हणजेच १९च्या शतकात विवाहसंस्थेचे उदात्त तत्त्व बाजूलाच पडले. स्त्रीकडे एक उपभोग्य वस्तू म्हणून बघितले जाऊ लागले. अतिशय वाईट अशा प्रथा परंपरांमध्ये स्त्रीला गुरफुटून तिचे जीवन बंदीस्त केलेले होते. महाराष्ट्रात महात्मा जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, पंडीता रमाबाई, रमाबाई रानडे या सुधारणावादी विचारवंतांनी समाज प्रबोधन करावयास सुरुवात केली. संस्कारयुक्त विवाहसंस्था ही मानवाच्या सुसंस्कृतपणाचे निदर्शक असून त्यामुळे शुद्ध व वात्सल्ययुक्त अंतःकरणाने व कर्तव्यबुद्धीने बालक व स्त्री यांची भरणपोषण व्यवस्था आपोआप झाली व मानवी विकासाचे पाऊल त्यायोगे पुढे सरकले. आपल्या आदर्श संस्कृतीतील नैतिकता, सद्विचार आणि सुसंस्कार या सदगुणांचे बीजारोपण विवाह संस्थेच्या माध्यमातून झालेले आहे. भारतीय विवाहसंस्थेत स्त्रीच्या पालनपोषणाची नैतिक जबाबदारी पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीची आहे. परंतु या तत्त्वांचा, विचारांचा विसर समाजाला पडलेला आहे ही चिंतेची बाब आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पं. श्रीधरशास्त्रींचे विविध भाषेतील ***हस्तलिखिते.***
२. कर्वे इरावती, ***धर्म,*** प्रकाशक-देशमुख रा. ज., पुणे
३. व्हटकर नामदेव, ***भारतातील जातिभेद आणि त्यावर उपाय***, कोल्हापूर.
४. गजेंद्र गडकर प्र. बा., ***समाजप्रबोधन,*** सुविचार प्रकाशन.
५. सरदार गं. बा., ***महाराष्ट्र जीवन परंपरा प्रगती आणि समस्या,*** (खंड पहिला), पुणे.